

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך מב, תשנ"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

א. הערות מבוא

את תולדותיה של לשון מציינים על-פי שכבות המשקפות תקופות בולטות בחייה. שכבות אלו אינן נקבעות באופן שרירותי לפי משכי זמן קצובים, אלא לפי אמות-מידה המצביעות על שינויים בולטים בלשון עצמה. פעמים ששינויים כאלה מתרחשים בפרק זמן קצר יחסית, ופעמים שחולפת תקופה ארוכה עד להתגבשותה של תמונת לשון חדשה.

אף-על-פי שתקופות בחיי הלשון אינן אמורות להיקבע מלכתחילה לפי שיקולים חוץ-לשוניים, כגון שיקולים היסטוריים, פעמים רבות קורה שתקופות הלשון תואמות את ההיסטוריה של האומה הדוברת. ואין תימה בדבר, שכן טבעי הוא, ששינויים חשובים הקובעים את התקופות ההיסטוריות של אומה - גלות, כיבוש וכיוצא באלה - יולידו שינויים מהותיים בתחומים רבים של חייה ובכלל זה בלשונה. גם השכבות העיקריות בתולדות הלשון העברית מתאימות לתקופות העיקריות של תולדות עם ישראל, והן: לשון המקרא, לשון חז"ל, לשון ימי-הביניים והעברית החדשה.

חלק מן השינויים המצדיקים קביעת שכבת לשון חדשה מתבטא בתהליכים עצמיים בלי זיקה ללשונות אחרות; חלק אחר נובע מחדירה של יסודות זרים, היינו שאילה מלשונות אחרות; וחלק נוסף של מה שמורגש כשינוי אינו אלא היערכות מחודשת של החומר הלשוני ששכבת הלשון החדשה ירשה מקודמותיה. גם היערכות מחודשת זו פעמים שהיא פרי התפתחות פנימית ופעמים שסיבותיה נעוצות בהשפעות מבחוץ.

כל השינויים הללו עשויים להתרחש בכל תחום מתחומי הלשון, אולם כיוון שמלכתחילה שונה היא מידת היציבות של כל אחד מן התחומים, אין השינויים מתפרסים בהם במידה שווה. דמותה הייחודית של כל שכבה משכבות הלשון נבנית ממרכיבים המשתייכים לכל התחומים, אך רוב השינויים מרוכזים בתחומים הפגיעים - המילון והתחביר - ומיעוטם

(היציבה פחות). המילון והתחביר יש בהם אפוא כדי לאפיין ציוני דרך בתולדות הלשון; והתחביר אף חשוב לעניין זה מן המילון. בעברית, ששימשה בתקופת הגלות הארוכה בעיקר כלשון ספרותית, חזק בתקופה זו יסוד החיקוי של שכבות לשון קדומות. החיקוי הזה יצלח יותר כשהוא נעשה ביחידות קצרות ופשוטות, ועל כן הוא מצוי יותר בתחום המילון ופחות בתחום התחביר. מכאן חשיבותו המיוחדת של התחביר כיסוד המאפיין תקופות בתולדות הלשון העברית וככלי תיארוך של טקסט שזמנו אינו ידוע.

ב. אותות המקום בתחביר הטקסט

לא רק הזמן נותן את אותותיו בתחבירו של טקסט. חוברים לו עוד שני יסודות: המקום והאופי הספרותי של הטקסט. נדון תחילה באותות המקום: הבדלים בתחביר ניכרים לא רק בטקסטים בני תקופות שונות, אלא אף בטקסטים בני אותה תקופה, שמקורם במקומות שונים. כך, למשל, אינה דומה העברית שנכתבה בספרד בימי-הביניים לאחותה הנכתבת באותו הזמן בארצות אשכנז. האחת, העברית המשוערבת, סופגת השפעות מן הערבית; ואילו האחרת, העברית האשכנזית, ניכרות בה השפעות מן הלשונות המדוברות בארצות אשכנז. ההשפעות המקומיות באות לידי ביטוי בתחום המילון - הן של העברית המשוערבת הן של העברית האשכנזית - במלים שאולות ובתרגומי שאילה. אך בתחום התחביר יש הבדל במידת ההשפעה של לשונות הסביבה על שני טיפוסים העברית של ימי-הביניים. קרבתה של הערבית לעברית הקלה על העתקתם של מבני תחביר ערביים אל העברית המשוערבת. הדברים אמורים במיוחד במבנים המופיעים בעברית המקראית לעתים נדירות: שכיחותם בערבית הגדילה את תפוצתם בעברית המשוערבת וקלה הייתה העתקתם, שהרי אין פה יצירה חדשה לחלוטין בעברית. לעניין זה מאלפים הם דבריו של ר' שמואל אבן תיבון בפתיחה של תרגומו למורה הנבוכים של הרמב"ם:

"...וכל זה יכשיל המעתיק [=המתרגם], כי יִמְשֵׁךְ אחר דרך הספר מפני טרדתו בהעתקתו, ויטעה בין הזכר והנקבה [היינו: יתאים בתרגום לעברית את מין הנשוא או הלוואי למין הנושא או הגרעין במקור הערבי, כגון: 'תהיה מנהגה' - 'תהיה' מותאמת לשם העצם 'עאדה' (عَاْدَة) שמינו נקבה; 'האמת כולו' - 'כולו' מותאם ליחיק' (حَق) שמינו זכר], והרבים והיחיד [כך, למשל, תמצא בתרגום פירוש

המשנה לרמב"ם: 'יתבאר (=יתבאר) אלה הענינים, וזאת לפי הנוהג בערבית להשתמש בנשוא פועלי ביחיד לפני נושא בריבוי. מעט דוגמות במבנה זה מצויות כבר במקרא, בעיקר בפועל מן השורש ה-י-ה, כגון: 'ויהי (=ויהיו) לפנינה ילדים' (שמ"א א, ב) וזולתם מן הנזכרים [שהובאו בפתחת המתרגם לפני כן] ואשר לא נזכרו, או יקל בקצתם, אחר שימצא כיוצא בהן בלשונו, ואם [=אף-על-פי ש] לא ימצא כי אם במקומות מעטים".

נוסיף לדוגמות אלו עוד מבנה תחבירי, והוא: משפט זיקה בלתי מקושר, הנקרא בערבית 'צפה' (صفة). משפטי זיקה באים בערבית בלתי מקושרים כשהם מתארים או מצמצמים זקק בלתי-מיועד. מבנה זה מצוי בשירה המקראית, כגון: "שְׁרִים זָהָב לָהֶם" (איוב ג, טו) [=שרים אשר זהב להם]. אך בעברית המשוערבת הוא משמש הרבה בפרוזה, כגון: "הוא דבר אין לו עקר" (תשובות הרמב"ם) [=...דבר שאין לו עיקר]. מבנה זה מצוי במיוחד בלשונם של אותם מתרגמים שגילו בעבודתם נאמנות קיצונית למקור.

העברית האשכנזית נקיייה יותר מהשפעות זרות בתחום התחביר. מתברר, שככל שהרכיב של לשון הדיבור הלועזית רחוק בטבעו מן העברית – וכך הוא המצב בערבית האשכנזית – הכותב מצליח יותר להתרחק מהשפעות זרות אפשריות ולדבוק בדגמי לשון שהוא מוצא במקורות העבריים. זאת ועוד: העברית המשוערבת ראשיתה בתרגומים לעברית של טקסטים הכתובים ערבית. היצמדותה אל מקורות ערביים גרמה לה להעתיק מהם מבני משפטים, והם הוסיפו להתקיים בה גם לאחר שנתגבש סגנונה, והיא נעשתה כלי לכתובה עברית מקורית. כנגדה אין העברית האשכנזית מתפתחת על רקע של תרגום, וממילא זיקתה אל לשון המקורות העבריים רבה יותר. בתנאים של לשון המשמשת רק בכתובה, יש במלאכת החיקוי של מקורות מוקדמים תריס מסוים מפני ההשפעות הזרות. ואף-על-פי שבתחום התחביר עשויות להיחשף אותן חירויות שנוהג בלשון מי ששימוש בה איננו טבעי, הרי ככל שהוא אָמון יותר על המקורות, כן יהא התריס הזה עמיד יותר בפני ההשפעות הזרות.

תפיסה זו יכולה להסביר את הדמיון בין העברית האשכנזית של ימי-הביניים לבין העברית של תקופת ההשכלה במידת עמידותן כנגד ההשפעות הלועזיות. שהרי יש מקום לתמוה, כיצד זה נתעכבה עד ימינו חדירתן של תכונות תחביריות לועזיות לעברית, אף-על-פי שהן מצויות בתחביר של הגרמנית העילית התיכונה ועשויות היו לחדור לעברית האשכנזית של ימי-

האיסור של איתי (אחמתי) הכינוי המוסב אחרת והעברו לאס כפסוקית הזיקה, והפסוקית נקשרת אל הזוקק ללא מילת קישור כגון "אשר" או "ש" (היינו בדרך של קישור אסינדטי). מבנה זה שכיח מאוד בעברית החדשה, וזו תופעה חדשה בעברית, המעתיקה משפות לועזיות את ה'ארגון מחדש' של גורמי המשפט, כשהמשפט משתבץ כפסוקית זיקה במשפט אחר. כך הוא בגרמנית, למשל ("Die Frau, die ich gesehen habe,..."). גם המבנה השכיח של פסוקיות הזיקה בעברית החדשה, שיש בו קישור סינדטי (באמצעות 'ש') של הפסוקית שאיבריה 'אורגנו מחדש' אל הזוקק – "האישה, שאותה ראיתי,..." – אף שניתן למצוא לו זכר ברבדים הקודמים של העברית, הרי שכיחותו העצומה בעברית החדשה היא בוודאי פרי השפעת הלשונות הזרות (השווה באנגלית: "The woman, whom I saw". המלה whom נתפסת כהרכב של יסוד קישור wh- עם כינוי מוסב מושאי om-, ומקביל לה בעברית היסוד "שאותו/שאותה"). חדירתן של השפעות כאלה לעברית של ימינו קלה יותר מאשר בתקופות קודמות בשל היותה לשון חיה וטבעית, שניתקה ממקורותיה עקב הפחתת העיסוק במקורות אלו. מובן מאליה שמה שאינו מופר אינו ניתן לחיקוי. יש להניח, כי זיקתם של כותבי העברית האשכנזית ללשון המקורות אפשרה להם לחקות את מבנה, וזיקה זו שימשה תריס בפני חדירת המבנים התחביריים שתוארו לעיל.

תן דעתך גם לעובדה המתמיהה, שאף בידיש – בניגוד לגרמנית – אין משפטי זיקה אסינדטיים, ובדרך כלל לא תמצא בה הקדמה של הכינוי המוסב המושאי במשפטים כאלה, שכן כמו בעברית גם בידיש כינוי זה נושל לרוב: "די פרוי, וואס איך האב געזען...". זוהי תכונה לשונית בולטת – ומן המעטות בתחום התחביר – הקושרת את היידיש אל העברית. מסתבר, שההשפעה שספגה היידיש מן התחביר של לשון המקורות העבריים שיהודי אשכנז הגו בהם, הייתה גדולה מן ההשפעה המקומית של לשון הדיבור, הגרמנית.

ג. האופי הספרותי של הטקסט ותחבירו

עתה ניתן דעתנו ליסוד השלישי המשפיע על תחבירו של טקסט, והוא אופיו הספרותי. אינו דומה טקסט שירי לטקסט סיפורי. זה משפטיו קצרים ובדרך כלל הם עומדים לעצמם, וזה משופע בצירופי משפטים, בין שהם נקשרים בדרך של חיבור בין שקישורם נעשה בדרך של שעבוד. כיוצא בזה נמצא ייחודי תחביר בטקסט שעניינו חוקים – כגון ריבוי משפטי תנאי

מורכבים, ובתוכם אף כאלה המכילים רצף מדורג של פסוקיות משועבדות.
למשל:

"אתה האיש, השואל על מה שלא יזיקנו אם לא ידענו, הידעת כל מה שאתה חייב
לדעתו מן המצוות, אשר אינך רשאי להתעלם מהן... עד שנפנית לחשוב בשאלות
נכריות, אשר לא תקנה בהן מעלה יתרה בתורתך..."

(הקדמה לחובות הלבבות לר' בחיי אבן פקודה, בתרגום ר' יהודה אבן תיבון).

מבנים כאלה, האופייניים לעברית של הספרות הפילוסופית של ימי-
הביניים, מותאמים לחשיבה הפילוסופית השוחרת רעיון בתוך רעיון.
תרומתה החשובה של ספרות זו לתחביר העברית היא בהעשרת הכתיבה
העברית במבני שעבוד מרובים, בצד הכתיבה במבנים של איחוי ששלטה
בעברית לפני כן.

כללו של דבר: הסוג הספרותי של טקסט כלשהו קובע את טיפוס הלשון
שיכתב בו. מכאן יכול לבוא הסבר להבדלים הלשוניים המתגלים
בטקסטים בני זמן אחד ומקום אחד, ולעתים אף כאלה שיצאו מידי מחבר
אחד. הבדלים אלה מתבטאים יותר מכול בתחביר.

ד. תחביר קדום בעיני פרשן מאוחר

התופעות התחביריות המאפיינות תקופה, מקום או סוג ספרותי עשויות
להיתפס כ'מוזרות' או 'לקויות' בעיני המסתכל בהן מבחוץ, היינו בעיני בן
תקופה אחרת, בן מקום אחר, או מי שתחבירו מתאים לסוג ספרותי אחר.
כאן נעוץ ההסבר לתחושת 'חסר' או 'יתר' במבנים תחביריים שבטקסט
המקראי, כגון 'היעדר' או 'עודפות' של מלות יחס או של כינויים, שכבר
ציינום פרשני ימי-הביניים, ובמיוחד לתחושה של אי-ינחת מסדר חלקי
המשפט, שהפרשנים ראו לציינה במונחים כגון: "סרסוה ופרשהו", "מקרא
מסורס" או "כמו הפוד".

כך, למשל, אומר רש"י על הפסוק "וכל אשר יקרא-לו האדם נפש חיה
הוא שמו" (בר' ב, יט): "סרסוה ופרשהו: כל נפש חיה אשר יקרא לו האדם
שם הוא שמו לעולם". וראוי להביא כאן את דברי ראב"ע בפירושו הראשון
לפסוק "טוב איש חונן ומלון" (תה' קיב, ה), שהוא נוהג בו דרך סירוס
וקורא אותו כאילו הכתוב אומר: איש טוב חונן ומלווה, "כי הכל נכון

שיטה זו של פירוש על-ידי שינוי הסדר של רכיבי המשפט שכיחה מאוד בפרשנות המקרא, ולעתים קרובות היא ננקטת בשתיקה, ללא ציון מפורש שיש להפוך את הסדר. ודוגמה פשוטה לעניין זה היא פירושו של רש"י על הפסוק: "ויחלמו חלום שניהם" (בר' מ, ה): "ויחלמו שניהם חלום. זהו פשוטו".

ה. ייחוס תופעות מאוחרות לתקופות קודמות

ויש גם דרך הפוכה: הפרשן מייחס לטקסט מתקופה כלשהי ייחודי התחביר של תקופה מאוחרת יותר. בלשון חז"ל למשל, שכיחים משפטי תנאי, שיש בהם פרנומזיה (= לשון נופל על לשון) בין הרישא לסיפא, היינו: הפועל שבסיפא חוזר על פועל שברישא או נגזר ממנו, כגון: "ואם נתרפא – נתרפא" (משנה, שבת כב, ו). שכיחותה של תופעה זו במשנה גרמה לחז"ל לדרוש לפי מתכונתה פסוקי תנאי מקראיים, שברישא שלהם מוצאים מקור עם פועל נטוי מאותו שורש, כגון: "שמור תשמור". הפירוש המדרשי מפריד בין שני רכיבים אלה ומעמיד את המקור כרישא ואת הפועל הנטוי כסיפא של התנאי. כך למשל נדרש בבבלי, סוכה, מו ע"ב: "מידת הקב"ה: מלא – מחזיק (= אדם מלא בתורה יכול להחזיק עוד, כלומר: להוסיף וללמוד), ריקן אינו מחזיק, שנאמר: 'והיה אם שָׁמַעַ תשמע' וגו' (דב' כח, א). אם שמוע – תשמע; ואם לאו – לא תשמע". רש"י בפירושו לתלמוד אף מוסיף מלת פתיחה לסיפא – "אז" – כדי לתחום תחום ברור בין הרישא לסיפא: "אם הורגלת לשמוע, אז תשמע, תוכל ללמוד ולהוסיף". יש להניח שחכמינו ידעו להבחין בין לשון המקרא ולשון חכמים, אלא שנקטו דרך זו כדרש.

ולסיכום ייאמר: הכרת התכונות המאפיינות את התחביר של העברית לרבדיה – רובדי הזמן, המקום וסוגי הספרות – לימוד היא צריכה. לא באנו כאן אלא להצביע על חשיבותו של לימוד זה ולהראות כי הוא תנאי מוקדם לתיאור מלא של תולדות לשוננו.